

elu langes mõlemasse perioodi ja autor on selle põhjalikult ning huvitavalt meile kättesaadavaks teinud.

PEETER KENKMANN

Toivo Kikkas, *Eesti sõjameeste motivatsioon rahvaväes ja Punaarmee Eesti rahvuslikes väeosades 1918–1920*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 60 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024), 255 lk

21. jaanuaril kell 16.15 kaitses Toivo Kikkas Tartu Ülikooli senati saalis doktoritöö “Eesti sõjameeste motivatsioon rahvaväes ja punaarmee Eesti rahvuslikes väeosades 1918–1920”. Väitekirja juhendajad olid professor Aigi Rahi-Tamm ja kaasprofessor Ago Pajur. Oponent oli Peeter Kaasik, PhD (Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, SA Eesti Mälu Instituut).

*“Ei tea, kas saab jätta minemata?” kahtles kiitsakas tööline.*

*“Kas saab,“ urises teine läbi hammaste, “viigu siis väevõimuga, aga vabatahtlikult mina valgesse väkke ei lähe! Pursuide vara kaitsma, kus mul veel au!”<sup>1</sup>*

Need sissejuhatavad read pärinevad eesti kirjandusklassikast, täpsemalt Albert Kivikase romaani “Nimed marmortahvlil” esimestelt lehekülgedelt. Seal kajastuvad rahva seas levinud meeleolud, kui plankudele ilmusid kuulutused, mis andsid teada mobilisatsiooni väljakuulutamisest Eesti Rahvaväkke. Raamatus kõlavad erinevad seisukohad, sealhulgas levisid klassiteadlikkusest kantud meeleolud; samuti hädaldamised, et “ega väike Eesti suure Venemaa vastu saa”; peamine meeleolu mõjutaja tundub olevat sõjaväsimus, et “hakkab jälle peale”. Erilist patriotismi pole selles romaanis näha ja lõpuks nimetatud kuulutused ka maha rebiti.

<sup>1</sup> Albert Kivikas, *Nimed marmortahvlil* (Tallinn: Eesti Raamat, 1991), 6.

Sellele vaatamata läksid ilmselt enamus nendest väekohuslikest meestest, kes kuulutuse ees porisesid, mobilisatsioonipunkti ning leidsid endas varem või hiljem ning rohkem või vähem ka motivatsiooni sõdimiseks. Nii mindi ka mõned aastad varem Esimesse maailmasõtta valama verd jumala, keisri ja isamaa eest. Andis kroonu käsu, viidates, mis saab siis kui moraal väga madal on, tuli siiski minna sõdima nagu varasematesegi Vene impeeriumi sõdadesse – suurema entusiasmita, kuid ka ilma erilise puiklemiseta.<sup>2</sup>

Kuid siiski – mille nimel?

Sellele küsimusele keskendub ka 2025. aasta jaanuaris kaitstud Toivo Kikkase dissertatsioon “Eesti sõjameeste motivatsioon rahvaväes ja Punaarmee Eesti rahvuslikes väeosades 1918–1920”.

13. leheküljelt leiab ka siinkirjutaja hinnangul keskse probleemipüstituse: “Teema uurijad on olnud mitmel juhul hädas: *miks* on jäänud tihtilugu lõpuni püüdmatuks ja enamasti on vastatud küsimusele *kuidas* sõjamehed olid motiveeritud või sõdisid.”

Need küsimused tekitasid *déjà-vu* tunde ajast kui Toivo Kikkase uurimusi käepärast polnud. Kuna siinkirjutaja on mõni aasta tagasi ilmunud Vabadussõja ajaloo koguteose üks koostajaid-autoreid, siis meenub, et toimetamise lõppfaasis tekkis vaidlus selle üle, kuidas kokkuvõttes hinnata Eesti Vabadussõjas sõdinud meeste motivatsiooni. Kompromissina kujunes üldjoontes arusaam, et oli igasuguseid mehi, kuid Eesti Rahvaväe üldist motivatsiooni hinnati kui mitte väga heaks, siis vähemalt rahuldavast paremaks.<sup>3</sup>

Motiveerituse hinnang ei tuginenud koguteoses siiski süsteemsele allikate analüüsile, vaid oli tuletatud laiemast pildist, arvestades lähtepunkte, lõpptulemust, sündmuste käiku, eesmärke, jõudude vahekorda jm. Arvatavasti on see sõdadele tagantjäreli hinnangu andmisel üsna tavaline, et motiveeritust hinnatakse just lõpptulemuse järgi. Kuna võidul (võit võis olla ka see, et ei kaotatud) ja vabadusvõitlusel on enamasti ka rahvuslik-emotsionaalne kaal, siis ei pruugi hinnangud “oma” sõjameeste motiveerituse kohta olla tagantjäreli kõige veenvamalt põhjendatud.

Niisiis võiks öelda, et Toivo Kikkase uurimisel on ka praktiline tähendus ja võiks olla üks teerajaja selle olulise teema tõstatamisel ka muude

<sup>2</sup> Vt nt Tõnu Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917* (Tartu: Ilmamaa, 2023).

<sup>3</sup> *Eesti Vabadussõja ajalugu. I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, koost ja toim Lauri Vahtre (Tallinn: Varrak, 2020); *Eesti Vabadussõja ajalugu. II, Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, koost ja toim Lauri Vahtre (Tallinn: Varrak, 2020).

sõdade puhul. Kuid sõdurite motivatsiooni uurimisel on kindlasti väärtust ka kaasaegse sõjakunsti kontekstis ja loodetavasti leiavad dissertatsioonist mõtteainet ka tänased Eesti riigikaitse planeerijad. On ju vana käibetõde, et ei sõdi relv, hästi sõdib motiveeritud sõdur.

Tulles tagasi sada aastat varasemasse aega, siis sõduritel võisid olla erinevad motiivid, kuid oluline oli ikkagi see, mille nimel nad sõdisid ehk mingi silmaga nähtav või käega katsutav lõppeesmärk. Vabadussõja puhul oli see ühelt poolt vaadatuna teatud arusaamad, ootused ja lootused, mis hüvesisid iseseisvus ja/või demokraatlik Eesti Vabariik kaasa toob. Teiselt poolt vaadatuna oli see midagi palju abstraktsemat, kus vaevalt keegi peale ideoloogide suutis lõppeesmärki hoomata. Enamlastele oli motivatsioon eelkõige ideoloogiaküsimus, mistõttu selle seos reaalsusega oli nii sündmuste toimumise ajal, eriti aga hilisemas kajastuses vägagi küsitava väärtusega. Nii võib isegi ametlikes motivatsiooniettekannetes kohata rohkem ideoloogilist sõnavahetu kui olukorra üldhinnangut.

Eesti sõjameeste motivatsioon Vabadussõja ajal (1918–20) pole varasemates uurimustes täiesti katmata teema. See on leidnud rohkem või vähem kajastamist erinevatel teemadel (nt repressioonid, sõjavangide temaatika jm) koostatud üldkäsitlustes, uurimustes ja artiklites, kuid reeglina jääb motivatsiooniküsimus neis kõrvalteemaks.

Uuema aja uurimustest võiks esile tõsta Mart Kuldkepi monograafiat “Põhjamaine Eesti”, mis ei käsitle küll otseselt sõjameeste motivatsiooni, kuid seab selle laiemalt rahvusriigi loomise konteksti.<sup>4</sup> Nimetaks veel Igor Kopõtini 2018. aastal kaitsnud doktoridissertatsiooni “Rahvuslus ja lojaalsus Eesti sõjaväes aastatel 1918–1940 vähemusrahvuste näitel”.<sup>5</sup>

Põhjalikumad käsitlused eesti sõdurite motivatsioonist pärinevad ligi saja aasta tagusest ajast ja need on kirja pannud sõjaväelased. Neil oli omas ajas mitte niivõrd sõjaajalooline väärtus kui praktiline tähendus sõdurite isamaalises kasvatuses.<sup>6</sup>

Kuigi Toivo Kikkase hinnangul pole ilmunud ega kirjutatud ühtegi eriuurimust Eesti Rahvaväes või Punaarmees teeninud eestlaste motivatsioonist Vabadussõjas (lk 21), siis Karl Tuvikese “Eesti rahva suhtumine

<sup>4</sup> Mart Kuldkepp, *Põhjamaine Eesti. Rahvusriigi sünd* (Tallinn: Varrak, 2024).

<sup>5</sup> Vt ka doktoritöö baasil koostatud monograafiat: Igor Kopõtin, *Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2020).

<sup>6</sup> Vt nt Mart Haber, *Eestlane sõdurina. Järeldusi kaitseväge komplekteerimiseks, väljaõppeks ja juhtimiseks*. (väitekirj, 1932). Väitekirja, selle lisasid, allikaid ja lühikokkuvõtet vt Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.495.12.633, 634, 635, 636.

vabadusvõitlusesse” (1933) võiks ikkagi eriuurimuseks liigitada.<sup>7</sup> Tegemist pole sugugi patriootliku tagantjärgi tarkusega, vaid Tuvikene toob välja ka tõsised probleemid just nimelt motivatsiooniga, seda eriti Vabadussõja alguses. Ühtlasi viitab ta sellele, mida sellest kõigest õppida võib.

Kikkas pole siiski Tuvikesest mööda läinud ja ta on esitanud ka järelduse: “Loetletud motiivid on küll mitmekülgsed ja süsteemselt koondatud, kuid Tuvikese tehtud järeldestega diskuteerimisel seisneb probleem ennekõike selles, et tema väidete aluseid pole võimalik kontrollida” (lk 22).

See vastab tõele, viiteid tõepoolest napib. Kikkas seab endale olemasolevate allikate taustal üsna kõrge lati, kuid peab siiski endale seatud eesmärgist kinni – leida oma väidetele tõestus allikatest.

Kikkase dissertatsioon eesti sõjameeste motivatsioonist koondab kuut aastatel 2021–25 ilmunud artiklit.<sup>8</sup> Kolm nendest on üles ehitatud võrdlevale analüüsile, üks käsitleb Punaarmeed ja kaks Eesti Rahvaväge. Neli artiklit on eesti keeles, kaks inglise keeles. Kuuest artiklist võiks nelja lugeda originaalseks ja kahte olulisel määral teadmisi avardavaks uurimuseks.

Sissejuhatuses ja katuspeatükis on juttu ajaloolisest raamistikust ja põhimõistetest, tõstatatakse uurimisküsimus, selgitatakse metodoloogilisi aluseid ning antakse ülevaade uurimisseisust, historiograafiast ja allikatest. Töö lõpetavad järeldused ja kokkuvõte.

Eesti Vabadussõja (üld)käsitlused (või siis sovetlikud kirjatööd kodu- sõjast ja välisriikide interventsioonist) keskenduvad reeglina kirjeldustele ühe poole mäta otsast. Seetõttu on igati tervitatav Toivo Kikkase lähene- mine käsitleda meeolusid ja motivatsiooni mõlemalt poolt vaadatuna. Allikad on mõlemal pool lünklikud ja laiali pillutatud väga erinevatesse arhiivifondidesse ja hakitud paljudesse arhiivirüürikutesse, kohtudokumen- tidesse, erakirjadesse, päevikutesse ja mälestuskatketesse.

<sup>7</sup> RA, ERA.2124.3.1561: Karl Tuvikene, *Eesti rahva suhtumine vabadusvõitlusesse 1918–1920. Õpiseid ja järeldesti*, 1933.

<sup>8</sup> Dissertatsioonis järjekorras: “Eesti sõjameeste motivatsioon aastatel 1918–1920“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2023*, peatoim Tõnu Tannberg (Tartu: ÕES, 2025), 50–76; “Kontrollimehhanismid Eesti Vabariigis aastatel 1918–1920“, *Vabadussõjast iseseisvuse taastamiseni*, koost Tõnu Tannberg, Aigi Rahi-Tamm, Rahvusrüüri toime- tised, 5 (2023), (Tartu: Rahvusrüüri, 2024), 7–39; “Agentuurteadete põhjal on kindlaks tehtud ...“ Eesti sõjaväeluure agentuurist Eesti Vabadussõjas 1919. aastal”, *Tuna*, 4 (2021), 24–42; “Surveillance Reports of National Units of the Red Army Political Departments in 1918–1920“, *Latvijas Universitātes žurnāls. Vēsture / Latvian University Journal. History*, 16 (2023), 39–55; “Vabadussõja-aegsed lendlhed propagandavahendina 1919. aastal”, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2023), 275–311; “Field Courts Martial, the Cheka and Penal Policy in the Estonian War of Independence in 1918–1920“, *Independence wars in North-Eastern Europe and beyond*, peatoim Toomas Hiio, Eesti Sõjaajaloo aastaraamat, 11 (2021), (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2023), 133–180.

Läbitöötatud allikate hulk on muljetavaldav<sup>9</sup>, kuid kogu selles materjali hulgas pole mõistagi uurija tööd lihtsustavaid toimikuid *à la* pealkirjaga “Sõdurite motivatsioon”. Motivatsiooni mõistet kasutati tol ajal üldse väga harva. Motivatsiooniga seotut väljendati pigem sõnadega “meeleolu”, “meelsus”, aga ka “moraal” vms. Motivatsiooni mõiste ei eristu väga selgelt ka varasemates uurimustes ning kasutatakse erinevaid sünonüüme. Seetõttu on igati tervitatav, et autor on defineerinud kasutatavad terminid, sh ka terminid nagu individuaalsed, institutsionaalsed ja grupipõhised motiivid/motivaatorid.

Artiklipõhine dissertatsioon mõistagi kergendab retsensendi tööd. Artiklid on toimetatud, eelretsenseeritud ja trükiküpseks loetud. Retsensendi ülesanne on vaadata, kuidas see kõik haakub pealkirja, probleemipüstituse ja järeldustega. Autorile aga ei pruugi see olla kõige lihtsam lahendus, sest ühise pealkirja alla tuleb mahutada mõnevõrra erinevad teemaarendused ja varustada need ühtse probleemipüstitusega ning kõik see lõppsõnas järeldustena kokku võtta. Selle tulemusena võivad proportsioonid nihkesse minna. Nendele siinkohal tähelepanu ka pöoran.

Töö keskmes peaks olema, nagu pealkiri viitab, vastaspoolel sõdinud meeste motivatsioon. Sissejuhatus täpsustab fookust järgmiselt: “Siinne väitekirj uurib sõjameeste motivatsiooni ja motiive mõjutanud tegureid Eesti Vabadussõja ajal. Fookuses on peamiselt Eesti Rahvaväes teeninud eestlased, kes esindasid Vabadussõjas võidelnud eestlaste põhiosa, kuid samuti analüüsiti Punaarmee eesti rahvuslikes üksustes teeninud eestlasi.”

Niisiis on juba sissejuhatuses hakanud fookus paigast nihkuma. Sellel on mõistagi objektiivseid põhjendusi, kuid siiski on see silmatorkav. Ka järeldustes jääb kohati ebaselgeks kumba poolt mõeldakse või kehtib see mõlema poole kohta. Kui allikaid napib, siis kompaktsuse huvides oleks võinud keskenduda ühele poolele, esitades teise poole kohta võrdlusmaterjali kõrvaljoonena ehk lähtuda just sellest, mis sissejuhatuses kirjas: “...kuid samuti analüüsiti Punaarmee eesti rahvuslikes üksustes teeninud eestlasi.”

See oleks muu hulgas aidanud vältida segadust Vabadussõja mõiste kasutamisel. Näiteks töö kolmas lause väidab: “Doktoritöö uurib eesti sõjameeste motivatsiooni Vabadussõjas...” (lk 8). Tõsi, mõni lause edasi on täpsustus “vabadussõjaaegne”, kuid läbivalt on mõiste kasutus ebaühtlane. Ehki võib ju eeldada, et tegu on üldtuntud mõistega, tekib küsimus,

<sup>9</sup> 117 kirja, 32 päevikut, 84 mälestust, 167 tsensuuriaruannet, 215 meelsusaruannet, 379 poliitariuannet, 107 tšekaa protokoll, 119 välikohtute protokoll (lk 29).

kas mõlemad pooled sõdisid Eesti Vabadussõjas ja kas ka selle “ajal” ja kas ka samas “kohas”.<sup>10</sup>

Kuna tegemist on artiklipõhise dissertatsiooniga, ei saa teemasid käsitleda võrdses mahus, nagu enamasti monograafiates on tavaks. Näiteks on mõni teemaarendus silmatorkavalt pikk ja mõnd aspekti pole artiklites üldse käsitletud. Siinkohal pidanuks rohkem jälgima, et jäädaks raamidesse, mille artiklid seavad, et järeldused liiga õhku rippuma ei jääks. Vaid üks artikkel kuuest on konkreetselt pealkirjas tõstatatud motivatsioonist. Üle poole artiklite mahust on otseselt institutsioonidest ja nende tegevuse-aruandluse korraldusest, ettekande vormidest ja muust, eelkõige informatsiooni kogumise mehhanismidest. Esitatud on küll näiteid, tsitaate, refereeringuid, kuid motivatsiooni analüüs on nendes artiklites siiski teisejärguline.

Institutsionaalse tegevuse kirjeldus, mida ei saa pidada üldtuntud teabeks, on samas täiesti mõistetav. Kui informatsiooni (mh motivatsiooni kohta) koguti, siis keegi pidi seda tegema, eeldatavalt ka analüüsima ja ehk ka ettepanekuid esitama olukorra parandamiseks. Kuna artiklite maht on piiratud, siis ettekannete sisu saab refereerida üsna pinnapealselt. Seetõttu oleks võinud osa materjalist esitada töö lõpus lisadena ja näitlikustamiseks välja tuua tüüpdokumente või nende fragmente: kuidas ette kanti, milline oli sõnakasutus, kuidas motivatsiooni (meeleolusid) laiemalt hinnati jne.

Artiklites on analüüsitud põhiliselt institutsioone, mis omakorda on tinginud eraldi alajaotuste moodustamise institutsionaalsete motivaatorite kohta, mille kohta autor kirjutab: “...on analüüsitud kolme sõjameeste motivatsiooni mõjutanud institutsionaalset motivaatorit: poliitilist kontrolli, propagandat ja karistuspoliitikat.” (lk 15).

Propaganda ja karistuspoliitika on enam-vähem arusaadavad, kuid jääb segaseks, mida täpsemalt tähendab poliitiline kontroll. Autor väidab töös: “Poliitiline kontroll lähtub teabest, mida koguvad vastavad riigiasutused erinevate ühiskonnakihtide meeleolude ja poliitiliste tõekspidamiste kohta. Potentsiaalselt saab seejärel langetada otsuseid meelsusega seonduvate...” (lk 12). Niisiis võiks aru saada, et tegu on eelkõige institutsiooni(de)ga, mis informatsiooni kogusid ja analüüsisid. Kus aga peitub siin motivaator? Või tuleks sõnastusest järeldada, et poliitiline kontroll eraldiseisvana polnud otseselt motivaator, vaid selle käsutuses oli kaks motivaatorit: propaganda ja karistuspoliitika ehk siis mitte eraldi institutsioonid, vaid poliitilise kontrolli tööriistad ja lahutamatud koostisosad.

<sup>10</sup> Eesti Rahvavägi küll, kuid kas ka Punaarmee eesti üksused. Näiteks lk 38: “Doktoritöös on Vabadussõda käsitletud eraldiseisva sõjana, mitte Esimese maailmasõja jätkuna ega Vene kodusõja osana.”

Siin jõuangi põhiküsimusteni, millest uurimus kohati üsna sujuvalt üle libiseb. Mida ikkagi kogutud andmetega peale hakati? Kas üldse midagi hakati? Kuidas neid analüüsiti ja kas need mõjutasid kuidagi asjade käiku? Kas võib väita, et saadud andmete analüüsi tulemusel otsustati suurendada/suunata propagandat või võtta ette muid preventiivseid või repressiivseid meetmeid või lihtsalt parandada võimaluse korral sõdurite olme-tingimusi vms?

Mida abstraktsem on uurimisobjekt (ja motivatsioon seda vaieldamatult on), seda olulisem on läbi mõelda uurimistöös kasutatavad meetodid, et väited ei jääks õhku rippuma. Käesoleval juhul on kasutatud metodoloogia igati eeskujulik: tegemist ei ole teoreetiliste eelduste või hüpoteetiliste põhjus-tagajärg seostega, vaid meetod tugineb allikate analüüsile ning vastavale mudelile.

Eeskujuks on võetud David A. Lynni ja Ilya Berkovich'i mudelid: "Eeskuju seisnes peamiselt idees, et sõjaline motivatsioon jaotub kolme etappi. [...] Siinses töös on eristatud motiive kolmel etapil: "1) motivatsioon sõjaväega liitumisel; 2) motivatsioon tagalateenistuses viibides; 3) motivatsioon rindeteenistuses ("ohutsoonis" ja lahingutes)." (lk 35). Siin võiks küsida retooriliselt: "Miks just need kolm üsnagi laialivalguvat (eriti 2. ja 3) etappi?" Äkki joonistub tegelik pilt hoopis paremini välja mingil konkreetsel sõjategevuse ajahetkel: taganemine, pealetung, positsioonisõda, sõjategevus väljaspool rahvuspiire, sõjategevus põlisvaenlasega (nt Landeswehri sõda) vms.

Küsimusi tekitab ka see, mida peetakse tagalateenistuse all silmas ja kas on otstarbekas see üle võtta näiteks Eesti Rahvaväe puhul. Siinkirjutaja pole Lynni ja Berkovich'i mudelitega detailselt kursis, kuid tundub, et tegu on märgatavalt suuremate, et mitte öelda impeeriumite armeedega, mis tegutsesid ka mõnevõrra varasemal ajal.

Tagavaraüksuste eraldi väljatoomine tundub antud juhul liigse detailisusena. Siinkirjutaja ei teeks Eesti kontekstis suurt vahet rindeteenistuse ja tagalateenistuse vahel, kuna tagalaväeosades olid iga hetk satuda rindele ja püssimehed reeglina ka sattusid.

Nagu öeldud, metoodika on eeskujulik, kuid kas seda on ka tulemused, mis on saadud allikatest informatsiooni metoodilisse mudelisse kandmisel. Tulemused on esitatud tabelina lk 35 ja on mõnevõrra üllatavad.

Võiks püüda visandada keskmise nimetu eesti sõjamehe koondkuju mõlemalt poolt vaadatuna. Keskmine soldat läks sõtta patriootlike- ja omakasumotiividega (nt maanälg), kuid ka kättemaksusooviga (täiesti loogiline), olles ühtlasi institutsionaalselt-ideoloogiliselt juba töödeldud ja karastunud ehk teadis, mida teeb (võimalik, kuid vaieldav). Kindlasti oli

mobilisatsioonipunkti (või vabatahtlikult rindele) minnes kaalukas tegur varasem suhtlusvõrgustik. Ent tihtipeale ei olnud need niivõrd toeks, kui-võrd surveks, seda eriti külaühiskonnas.

Keskmine soldat läks sõtta üsna loogiliste motiividega, kuid see, mis temaga rindel juhtus, on väga huvitav. Rindele jõudes oli keskmise soldati peamiseks isiklikuks motiiviks rahusoov (võidusoov?) ja institutsionaalselt kannustas teda viha (propaganda mõju) ning eelnevad motiivid said omakorda kinnistust rindevendlusest. Huvitav on seegi, et hirmufaktor puudub täielikult kõigis tulemuste tabeli lahtrites, sõltumata avalikele sõjaseadustele lisatud lausetest, mis võib juhtuda juhul, kui motivatsiooni napib.

See on mõistagi utreeritud, sest tabeli eesmärk pole luua koondkuju, vaid esile tuua enim esinenud motiivid. Üldpilt on siiski natuke skisofreeniline ning ega ka eesti sõjamehed ei näi olevat eriti tugevalt motiveeritud. Seetõttu küsin: "Kas allikaid on ikka piisavalt selle mudeli kasutamiseks?"

Kuna tulemused tekitavad küsimusi, oleks meetodi selguse huvides võinud rohkem kasutada materjalide esitamist lisadena. Eriti kasulikud oleksid statistilised kokkuvõtted, millele järeldused tuginevad.

Lõpetuseks võiks öelda, et sõltumata teatud küsitavustest laiendavad Toivo Kikkase dissertatsioon ning ka artiklid eraldivõetuna suurel määral arusaamu nii Vabadussõjast kui Eesti sõjaajaloost ja ka endise Vene impeeriumi aladel toimunud Esimese maailmasõja jätkusõdadest. Vaadeldavas uurimuses on käsitletud mõlemaid osapooli vajaliku tagasipõikega n-ö juurte juurde ehk siis Vene impeeriumi ja Esimese maailmasõja aega, kuna varasemad uurimused keskenduvad enamasti vaid ühele poolele.

Kuna uurimus keskendub eelkõige Eesti Rahvaväele ja Punaarmee (põhiliselt) eesti üksustele, mitte aga ka mõlema poole tagalale (või tsiviil-elanikkonnale), jääb üldistusaste mõnevõrra piiratumaks.

Just mainitud tähelepanekule tuginedes loodan, et Toivo Kikkas jätkab sellel teemal uurimistööd. Üldistusaste on praegugi juba muljetavaldav, kuid siiski mõnevõrra norides võiks küsida mitte ainult seda, mis dissertatsioonis on, vaid mida selles pole ja miks.

Selge see, et kõike korraga selles formaadis ühtede kaante vahele ei mahuta ja allikad on lünklikud. Siiski jäi valgeid laiike piisavalt ning artiklite põhjal kaitstud dissertatsioon vääraks kindlasti edasiarendamist monograafiaks. See võimaldaks koondada lähtekohad, allikad, historiograafia, sissejuhatusse, vähendada kordusi ning kärpida mõnevõrra institutsionaalse osa mahtu, et keskenduda rohkem motivatsiooni analüüsile.